

พุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทย

Buddhist Paradigms and the Ways of Conduct of Phra Maha Thera in Thai Society

พระครูพิพิธจารุธรรม¹ พระปลัดดำรงค์ ภทฺทมนี² และเจริญ มณีจักร³
Phrakhruphithcharutham, PhrapaladDamrong Phattamun and Charoen Maneejuk

Received: January 13, 2021

Revised: May 06, 2021

Accepted: May 07, 2021

DOI: 10.14456/jra.2022.5

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษากระบวนทัศน์ของพระพุทธรศาสนา 2) ศึกษาความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทยและ 3) วิเคราะห์พุทธกระบวนทัศน์กับการสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทย เป็นเชิงคุณภาพศึกษาจากเอกสาร ประกอบด้วยข้อมูลปฐมภูมิ ข้อมูลทุติยภูมิ และการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ ที่มีความรอบรู้เกี่ยวกับกระบวนทัศน์และวิถีปฏิบัติ ผลการวิจัย พบว่า 1) กระบวนทัศน์ของพระพุทธรศาสนา เน้นหลักไตรสิกขาที่เป็นคำสอนในพระพุทธรศาสนามายาวนาน เมื่อสังคมโลกเปิดกว้างเข้าไปสู่กระแสแห่งยุคโลกาภิวัตน์ พระพุทธรศาสนา จึงเป็นกระบวนทัศน์ใหม่ที่จะสามารถนำหลักไตรสิกขามาประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาในแบบองค์รวม 2) ความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระนั้น พบว่า สิกขา 3 คือ ฝึกหัดอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน อันเป็นข้อวัตรปฏิบัติของพระมหาเถระ ที่เป็นพระสุปฏิปันโนมีศีลาจารวัตรน่าเลื่อมใส นำมาซึ่งความศรัทธาทั้งในสังคมไทยและในต่างประเทศและ 3) พุทธกระบวนทัศน์กับการสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทย พบว่าในสังคมไทยนั้นองค์กรแห่งสงฆ์ต้องมีการ นำหลักไตรสิกขาในระดับ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญา โดยมีหลักโยนิโสมนสิการวิทยา คือ 3.1) การคิดถูกวิธี ถูกต้องตามหลักการ ประกอบด้วยเหตุผล 3.2) การคิดอย่างเป็นระเบียบ อย่างเป็นขั้นตอน 3.3) การคิดอย่างมีเหตุผล ให้มีความเชื่อมโยงอย่างถูกต้อง และ 3.4) การคิดแบบเร้าต่อกุศล สร้างสรรค์สิ่งที่ดี กระบวนทัศน์เหล่านี้จะนำไปสู่การคิดและเป็นแนววิถีปฏิบัติให้กับพระสงฆ์ไทยอย่างยั่งยืน

¹⁻³ วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย; Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Buddhachinaraj Buddhist College

Corresponding author, e-mail: chumporn.kva@mcu.ac.th, Tel. 081-4741589

คำสำคัญ: พุทธกระบวนทัศน์, วิถีปฏิบัติ, พระมหาเถระในสังคมไทย

Abstract

The objectives of this research were 1) to study the Buddhist paradigms; 2) to study the relationship of the Buddhist paradigms and the ways of conduct of Phra Maha Thera in Thai society; and 3) to analyze the Buddhist paradigms and establishing the identity and the ways of conduct of the Thai monks. It was a qualitative study from the document consisting of primary data, secondary data and interviews with experts having knowledge of paradigms and practices. The results of the research found that 1) the Buddhist paradigms emphasized on Trai Sik Kha (Threefold Training) that had been taught in Buddhism for a long time. When the world society was open to the trend of globalization, Buddhism was a new paradigm that can apply Trai Sik Kha to solve problems in a holistic way; 2) the relationship of the Buddhist paradigms and the ways of conduct of Phra Maha Thera was found that Trai Sik Kha were to train the body, speech, mind and wisdom further until reaching the ultimate goal, Nirvana, which was the practice of the good Phra Maha Thera who had an honorable precepts bringing faith to both Thai society and abroad; and 3) Buddhist paradigms and the creation of identity and the ways of conduct of Thai monks were found that in Thai society, the Sangha organization must apply trisikkha at the level of Adhisilasikkha, Adhichittasikkha, Adhipanyasikkha, with the Yonisomanasikara Wittaya Principles, namely 3.1) right thinking, right thinking based on the principles, thinking with reason; 3.2) orderly thinking and stepwise thinking; 3.3) rational thinking to have a correct connection; and 3.4) philanthropic thinking creating good things. These paradigms will lead to sustainable ideas and practices for Thai monks.

Keywords: Buddhist Paradigms, Ways of Conduct, Phra Maha Thera in Thai Society

บทนำ

พระพุทธศาสนานับว่าเป็นกระบวนทัศน์ใหม่ที่จะสามารถนำหลักการสำคัญที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกมาประยุกต์ใช้ในการประพฤติปฏิบัติ ชัดเกลาจิตใจ เพราะถ้าสามารถพัฒนาจิตใจได้เสียแล้ว สิ่งอื่น ๆ ก็จะมีการพัฒนาอย่างยั่งยืน ดังมีคำกล่าวที่ว่า จะปลูกพืชต้องเตรียมดิน จะกินต้องเตรียมอาหารจะพัฒนางานต้องพัฒนาคน จะพัฒนาตนต้องพัฒนาที่จิตพัฒนาอะไรก็ผิด ถ้าจิตไม่พัฒนาโดยหลักสำคัญของพระพุทธศาสนาถือเป็นสิ่งสำคัญที่จะสามารถพัฒนาให้มวลมนุษยชาติ

ดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง ดังหลักการที่เรียกว่า โอวาทปาฏิโมกข์อันเป็นหัวใจหลักของพระพุทธศาสนา ดังภาษบาลีว่า

“สพฺพปาปสฺส อภรณํ กุสลสฺสอพฺพาทสจฺจิตฺตปริโยทปนํเอตํพุทฺธาน สาสนํ
คือ การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อมการทำจิตของตนให้ผ่องแผ้วนี้
คือ คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”

(ขุ.ธ.(บาลี) 25/183/49, (ขุ.ธ.(ไทย) 25/183/90)

จากหลักการที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ที่รวมเอาคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหมด 84,000 พระธรรมขันธ์ ถ้าเราจะย่อให้จำง่ายสั้นๆ ก็คืออยู่ในหลักของ มรรคมงคล 8 หรือสรุปลงในหลักของไตรสิกขา สิกขา 3 หรือไตรสิกขา (ข้อที่จะต้องศึกษา, ข้อปฏิบัติที่เป็นหลักสำหรับศึกษา คือ ผีกหัดอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน (the Threefold Learning; the Threefold Training)ประกอบไปด้วยดังนี้

1. อธิศีลสิกขา (สิกขา คือ ศีลอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมในทางความประพฤติอย่างสูง -training in higher morality)
2. อธิจิตตสิกขา (สิกขา คือ จิตอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกหัดอบรมจิตเพื่อให้เกิดคุณธรรมเช่นสมาธิอย่างสูง - training in higher mentality)
3. อธิปัญญาสิกขา (สิกขา คือ ปัญญาอันยิ่ง, ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกอบรมปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้แจ้งอย่างสูง - training in higher wisdom) เรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา (morality, concentration and wisdom) (อง.ติก. 20/521/294)

จากการศึกษาวิจัยพบว่า หลักของไตรสิกขานี้ ถือว่าเป็นกระบวนการที่คนสำคัญของพระพุทธศาสนา และที่เป็นสิ่งที่ชาวพุทธมีความเลื่อมใสในข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุ โดยเฉพาะพระมหาเถระ หรือที่หลายท่านมักเรียกกันว่า พระสุปฏิปันโน ที่ท่านล้วนมีศีลาจารวัตรน่าเลื่อมใส มีปฏิภาที่น่ายกย่อง เช่น หลวงปู่มั่น ภูริทัตโต ที่ชาวพุทธทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศต่างมีความนับถือ และมีพระมหาเถระที่เป็นศิษย์สืบทอดมาอีกหลายท่านยกตัวอย่างเช่น พระเถระนักปฏิบัติศิษย์หลวงปู่มั่นที่มีชื่อเสียงท่านหนึ่งคือหลวงพ่อกษา ท่านเป็นผู้ที่ถือเคร่งครัดในข้อวัตรปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติจนเห็นผลแล้วก็ตั้งสำนักปฏิบัติคือวัดหนองป่าพงขึ้นมา ได้สอนกรรมฐานและนาพาพระสงฆ์และชาวบ้านปฏิบัติ ในตอนแรกก็ถูกต่อต้านเหมือนกัน แต่ท่านปฏิบัติจริง ชาวบ้านหรือพระที่ต่อต้านจึงยอมรับ และมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศ (คณะศึกษานุศิษย์, 2535) จากผลงานวิจัยของ (พระเสริม ปญญาสาโร, 2556) พบว่า หลักการสอนวิปัสสนาเน้นให้เป็นไปตามกระบวนการของอริยสัจ 4 คือทุกข์เหตุแห่งทุกข์วิธีปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์และนำไปสู่ความพ้นทุกข์ในที่สุดโดยเริ่มต้นการสอนให้ผู้ปฏิบัติมุ่งรักษาศีลให้บริสุทธิ์แล้วเจริญสมถกัมมัฏฐานเพื่อให้จิตสงบตั้งมั่นหลังจากนั้นจึงมาเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานโดยพิจารณาในหลักสติปัฏฐาน 4 ตามหลักของวิสุทธิ 7 ไปตามลำดับเป็นการเพาะบ่มอินทรีย์ให้แก่กล้าขึ้นจนอินทรีย์ 5 บริบูรณ์และเจริญให้

มากขึ้นเพื่อเป็นพละ 5 ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวมุ่งสู่โพชฌงค์ 7 และอริยมรรคมีองค์ 8 มีอธิศีลอธิจิตอธิปัญญาให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ประชุมพร้อมเพรียงกันทั้งโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ อันเป็นการปฏิบัติตามพระธรรมคำสอนขององค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามุ่งสู่จุดหมายปลายทาง คือ การบรรลุมรรคผลนิพพานได้ในที่สุด

ด้วยเหตุที่วิถีการปฏิบัติของพระมหาเถระมีความน่าสนใจ ดังนั้นผู้วิจัยจึงศึกษาวิจัยเรื่อง “พุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทย” ซึ่งจะทำให้เห็นแนวทางการปฏิบัติของพระมหาเถระซึ่งหลังจากศึกษาวิจัยแล้วผู้วิจัยคาดหวังว่าผลของการวิจัยนี้จะเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่สนใจศึกษาเรื่องวิถีการปฏิบัติของพระมหาเถระและจะนำไปประพจน์ปฏิบัติได้อย่างถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษากระบวนทัศน์ของพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทย
3. เพื่อวิเคราะห์พุทธกระบวนทัศน์กับการสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทย

วิธีการดำเนินการวิจัย

บทความวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ ศึกษาจากการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) การวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. การศึกษาเชิงเอกสาร (Documentary Study) ทำการศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหลักฐานที่เกี่ยวข้อง หนังสือ รายงานการวิจัย เอกสารแสดงความสัมพันธ์ที่แสดงให้เห็นถึงกระบวนทัศน์ ความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติ กระบวนทัศน์กับการสร้างอัตลักษณ์ และวิถีปฏิบัติจากพระมหาเถระ ดังนี้

- 1.1 ศึกษา ค้นคว้า และรวบรวมข้อมูลจากเอกสารและหลักฐานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทั้งหนังสือ รายงานการวิจัย และเอกสารอื่น ๆ โดยอาศัยแนวคิดของพุทธกระบวนทัศน์ กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทย เป็นกรอบในการศึกษา

- 1.2 การศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติ ของพระมหาเถระในสังคมไทยในมิติต่าง ๆ ทั้งแนวคิดและวิถีการปฏิบัติ

- 1.3 ศึกษาวิเคราะห์พุทธกระบวนทัศน์กับการสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ในสังคมไทย ที่เกิดจากกระบวนทัศน์

- 1.4 สรุปผลการศึกษาที่แสดงให้เห็นถึง กระบวนทัศน์ในทางพระพุทธศาสนาวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระ และพุทธกระบวนทัศน์กับการสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทย

2. การศึกษาภาคสนาม (Field Study) เพื่อให้ทราบถึงพุทธกระบวนทัศน์ กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทย โดยมีขั้นตอนการศึกษา ดังนี้

2.1 การสัมภาษณ์กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) ประกอบด้วยพระสงฆ์มหาเถระจำนวน 20 รูป ทั้งนี้ เพื่อพิจารณา องค์ประกอบ พุทธกระบวนทัศน์ การสร้างอัตลักษณ์ และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทยเป็นต้น

2.2 คำเนิการวิเคราะห์ แนวคิด รูปแบบ ในลักษณะของการวิเคราะห์เชิงลึก โดยเน้น กระบวนการพุทธบูรณาการแนวคิดและกระบวนทัศน์ของพระมหาเถระ ในการดำเนินการวิจัย

2.3 สรุปและนำเสนอผลการศึกษาที่ได้จากการศึกษาในเชิงเอกสารและภาคสนาม โดยนำมาวิเคราะห์ตามประเด็นที่สำคัญ คือ พุทธกระบวนทัศน์ วิถีปฏิบัติของพระมหาเถระ ความสัมพันธ์ในการสร้างอัตลักษณ์แห่งวิถีปฏิบัติโดยเน้นกระบวนการมีส่วนร่วม ทั้งนี้เน้นการนำผลการศึกษามาเผยแพร่ในสังคมไทยทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ได้รับทราบ

2.4 วิเคราะห์รูปแบบการแห่งวิถีปฏิบัติที่สามารถนำไปสู่การเป็นการศึกษาที่เกี่ยวกับพระมหาเถระในสังคมไทย

2.5 สรุปผลการศึกษาวิจัย และข้อเสนอแนะทั้งในระดับนโยบาย องค์กร ชุมชน และในระดับปัจเจกบุคคล

3. เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา การดำเนินการตามโครงการวิจัยดังกล่าว เน้นการศึกษาจากการเก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร หนังสือ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การสัมภาษณ์ ส่วนการวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลนั้นเน้นวิธีการแสวงหาความรู้ จากการตั้งประเด็นหลักในการศึกษา โดยดำเนินการและใช้เครื่องมือที่สำคัญได้แก่

3.1 แบบสัมภาษณ์ นักวิชาการผู้เชี่ยวชาญในเรื่องของพระเครื่องและผู้มีประสบการณ์ในวงการสร้างพระเครื่อง

3.2 การถอดเทปบันทึกเสียง เพื่อวิเคราะห์ทำให้ทราบถึงแนวคิดพุทธกระบวนทัศน์ กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทย

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล คณะผู้วิจัยได้ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลที่หลากหลายเพื่อให้ได้ข้อมูลตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา โดยมีวิธีการเก็บรวบรวมดังนี้

4.1 การสัมภาษณ์คณะผู้วิจัยได้ใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interviews) สำหรับพระเถระผู้ใหญ่ ที่มีความรู้ความสามารถเป็นอย่างดี

4.2 การถอดเทปบันทึกการสัมภาษณ์ ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เพื่อศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดพุทธกระบวนทัศน์ วิถีปฏิบัติ ของพระมหาเถระ เป็นต้น

5. การวิเคราะห์ข้อมูล การศึกษาในเชิงเอกสาร (Documentary Research) และข้อมูลเชิงประจักษ์ จากการสัมภาษณ์ การประชุมสัมมนา ผู้วิจัยวิเคราะห์ตามขั้นตอนดังนี้

5.1 การวิเคราะห์เชิงคุณภาพ มุ่งเน้นการวิเคราะห์โดยการสรุปตามสาระสำคัญ ด้านเนื้อหาที่กำหนดไว้ โดยวิธีการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ตามประเด็นหัวข้อ ดังนี้ 1)

กระบวนทัศน์ในพระพุทธศาสนา 2) ความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระ 3) วิเคราะห์พุทธกระบวนทัศน์กับการสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติ

5.2 นำผลการวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลโดยการเชื่อมโยงแนวคิด ที่ได้กล่าวแล้ว เพื่อให้เห็นผลของการวิจัย กระบวนการตามวัตถุประสงค์ เพื่อนำไปประยุกต์ในระดับนโยบายองค์กร ชุมชน และปัจเจกบุคคล

สรุปผลการวิจัย

1. กระบวนทัศน์ของพระพุทธศาสนา พบว่า พระพุทธศาสนามีหลักปฏิบัติที่สำคัญ คือ ไตรสิกขา เมื่อปฏิบัติแล้วจะเข้าใจโลกและชีวิตเข้าใจความจริงอันเป็นธรรมชาติของสรรพสิ่งต่าง ๆ ใน 2 ระดับ คือ ระดับสมมติสัจ และระดับปรมัตถสัจ สมมติสัจ (ความจริงโดยสมมติ - Conventional Truth) หรือโวหารสัจ (ความจริงโดยโวหาร หรือสำนวนพูด) หรือโลกสมัญญา (ชื่อที่ชาวโลกใช้เรียก) หรือโลกนิรุตติ (ภาษาของชาวโลก) หรือโลกโวหาร (โวหารของชาวโลก) หรือโลกบัญญัติ (บัญญัติของชาวโลก) คือ สภาพที่ไม่มีอยู่จริงโดยสภาวะ แต่ปรากฏเหมือนมีอยู่จริง เป็นความจริงโดยสมมติที่ถูกรับรู้ และถูกเชื่อโดยปุถุชนสามัญโดยทั่วไป เป็นความจริงที่เป็นการตกลงหมายรู่ร่วมกันเพื่อใช้ในการสื่อสารให้สำเร็จประโยชน์ในชีวิตประจำวัน เป็นความจริงที่ปกปิดเคลือบคลุมความจริงแท้ที่ซ่อนลึกลงภายใน โดยปรมัตถ์แล้วทั้งหมดล้วนเป็นเพียงสังขารที่เกิดด้วยเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประชุมปรุงแต่งสร้างสรรค์ขึ้น เป็นเพียงการผสมผสานสอดคล้องรวมกันเกิดขึ้นแห่งนามรูป หรือชั้น 5 เท่านั้น การรับรู้ถึงความจริงโดยปรมัตถ์มีประโยชน์ขั้นสูงสุด คือ การทำลายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลายเป็นการหยั่งรู่สัจธรรมอันเป็นความจริงแท้ที่อยู่ลึกลงไป เป็นความจริงที่ไม่สามารถลดทอนลงไปได้อีก หรือเป็นความจริงตามธรรมชาติ ตามหลักอภิปรัชญาพระพุทธศาสนา ถือว่า โลกเป็นโลกธรรมชาติ ที่เกิดขึ้นตามหลักของอิทัปปัจจยตา ตามเหตุปัจจัย คือ เป็นสิ่งที่ไม่มีการเจือปนหรือปรุงแต่งขึ้น แต่กำเนิดเป็นขึ้นเองโดยธรรมชาติ คือ ธรรมชาติเป็นผู้ปรุงแต่งให้บังเกิดขึ้นเป็นโลกขึ้น และเกิดขึ้นด้วยการเข้ามาประกอบกันของสิ่งต่าง ๆ ศาสนาพุทธแบ่งโลกเราที่เห็นนี้ออกเป็น 3 ทรศนะ คือ สัตว์โลก สังขารโลกแม้สมมติที่เรียกว่า บุรุษ สตรี ก็เป็นเพียงการรวมตัวกันของนามรูป หรือชั้น 5 เท่านั้น และโอกาสโลก ซึ่งโอกาสโลกในที่นี้ไม่ได้หมายถึงโอกาสที่เป็นระยะเวลา หรือช่วงเวลาที่เราจะทำสิ่งหนึ่งสิ่งใด อย่างคำว่าโอกาสในภาษาไทย คือ ไม่ได้หมายถึงโอกาสที่จะทำดีทำชั่ว หรือโอกาสที่จะไปเที่ยว คำว่า โอกาสนี้เป็นภาษาบาลี ซึ่งตรงกับภาษาไทยว่า อวกาต คือหมายความถึง ช่องว่าง โลกในทรศนะนี้นั้น ศาสนาพุทธมองเห็นว่า เป็นช่องว่างซึ่งมีธาตุอื่น ๆ เข้ามาประกอบ ทำให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ที่เรารู้จากที่เราประสบพบเห็นมากมายหลายอย่างในโลกนี้ พรรณนาไม่ได้ครบถ้วน ธาตุต่าง ๆ ที่มาประกอบกันนั้น ศาสนาพุทธบอกว่า มีอยู่ 4 อย่าง และเมื่อมาประกอบกับอากาศธาตุ หรืออวกาศธาตุ เป็น 5 อย่าง และประกอบขึ้นเป็นสิ่งต่าง ๆ ขึ้นโดยเมื่อเราเข้าใจสภาวะธรรมเหล่านี้อย่างถ่องแท้แล้วก็จะสามารถ เข้าถึงหลักของธรรมชาติ ไม่ยึดมั่นถือมั่น ละอิตตาตัวตน เข้าสู่มรรคผลได้

2. ความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติของพระมหากษัตริย์พบว่า ข้อปฏิบัติศีลธรรมทั้งหลาย วิถีปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ย่อมเกิดจากการเรียนรู้ (ปริยัติ) ที่ถูกต้อง ปริยัตินับเป็นบันไดแรกที่จะนำไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุด คือ พระนิพพาน ตามหลักของจริยศาสตร์มองว่าในหลักของการปฏิบัติที่จะทำให้พระสงฆ์และคณะสงฆ์มีความดีงาม และรักษาพระธรรมวินัยไว้อย่างมั่นคงนั้น จะต้องเดินตามพระอริยเจ้าและเหล่าพระสาวกที่ท่านปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ โดยที่ต้องศึกษาให้เชี่ยวชาญ ปฏิบัติให้แคล่วคล่อง อยู่ในครรลองของพระธรรมวินัย โดยที่สำคัญต้องยึดหลักการของศีล สมาธิ และปัญญา ดังจะเห็นได้จากพระมหากษัตริย์ในอดีตและปัจจุบันท่านดำเนินรอยตามแนวทางของพระอริยเจ้า จึงรักษาพระศาสนาได้อย่างดีงามในปัจจุบันก็มีการส่งเสริมการปฏิบัติธรรมกันมาก แต่เนื่องด้วยภาระงานของคณะสงฆ์มีมากขึ้น อาจทำให้เห็นว่าการปฏิบัติไม่เข้มข้นเหมือนของพระมหากษัตริย์ในอดีตแต่ถึงกระนั้นพระเถระส่วนใหญ่ยังเน้นให้มีการปฏิบัติตามหลักหลักคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนา โดยมีนโยบายให้พระสงฆ์ต้องเอาใจใส่ทั้งปริยัติ ปฏิบัติ มากกว่าที่เป็นอยู่เพื่อมุ่งขจัดกิเลส และยึดหลักการปฏิบัติที่ถูกต้องตามพระไตรปิฎก และคงไว้ซึ่งคำสั่งสอนตามหลักของไตรสิกขา เมื่อปฏิบัติดีปฏิบัติชอบแล้ว จะเกิดผลในด้านปฏิเวธ ซึ่งมีความสัมพันธ์ทั้งในส่วนของปริยัติ (การเล่าเรียนศึกษา) และในส่วนของปฏิบัติ (การกระทำ) เพื่อให้ได้รับผล คือ ความหลุดพ้น

3. พุทธกระบวนทัศน์กับการสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทยพบว่าในสังคมปัจจุบันรูปแบบหรืออัตลักษณ์ของพระสงฆ์ไทยที่สำคัญก็ถือได้ว่าเป็นอนุรักษนิยมตามแนวทางของพุทธแบบเถรวาท คือยังคงต้องเน้นในเรื่องของ ศีล สมาธิ และปัญญา อันเป็นหลักสำคัญ ถึงแม้ว่า ยุคสมัยจะเปลี่ยนแปลงไป แต่สังคมก็ยังคงต้องการให้พระสงฆ์นั้น ยึดแนวทางที่เป็นรูปแบบมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล แต่มีการปรับปรุง หรือประยุกต์ให้เข้ากับสมัยได้ โดยไม่ให้ผิดหลักของพระธรรมวินัย ดังเช่นในสภาพสังคมปัจจุบัน มีการส่งเสริมให้พระภิกษุได้ศึกษาวิชาการได้อย่างกว้างขวาง ทั้งในทางโลกและทางธรรม พระสงฆ์ไทยในปัจจุบัน มีความรู้ ความสามารถมากยิ่งขึ้น มีการช่วยเหลือสังคมที่หลากหลาย ตามแนวทางที่เห็นว่ามิใช่ประโยชน์ต่อสังคม พระสงฆ์ไทย มีงานหลากหลาย เช่น งานปกครอง การศึกษา การเผยแผ่ การสาธารณูปการ การสาธารณประโยชน์ การสาธารณสงเคราะห์ โดยพระสงฆ์มีแบบอย่างพระมหากษัตริย์ในอดีตได้ปฏิบัติมา เป็นสิ่งที่ทำให้รักษาศรัทธาจากพุทธศาสนิกชนได้อย่างมาก โดยยึดหลักของไตรสิกขาเป็นหลักของการปฏิบัติที่จะทำให้พระสงฆ์และคณะสงฆ์มีความดีงาม และรักษาพระธรรมวินัยไว้อย่างมั่นคงนั้น จะต้องเดินตามพระอริยเจ้าและเหล่าพระสาวกที่ท่านปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ โดยที่ต้องศึกษาให้เชี่ยวชาญ ปฏิบัติให้แคล่วคล่อง อยู่ในครรลองของพระธรรมวินัย โดยที่สำคัญต้องยึดหลักการของศีล สมาธิ และปัญญา ให้รู้เข้าใจตามหลักของญาณวิทยา คือ รู้และเข้าใจตามความเป็นจริง ตามสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นและความรู้ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมาจากการปฏิบัติธรรมทางจิตใจที่เกิดขึ้นจากภายใน มีลักษณะสว่างโพลงขึ้นอย่างฉับพลันทันทีจากประสบการณ์ตรง ที่ผ่านการฝึกฝนอบรมจิตอย่างแนบแน่นมีจิตไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใด รู้เข้าใจตามสภาวะธรรมตามความเป็นจริงของอริยสัจ เป็นความรู้ระดับสูงที่ทำให้ผู้ปฏิบัติหมดสิ้นกิเลสเกิดความสว่าง สะอาด สงบในจิตใจ ความรู้ที่เชื่อมโยงไปถึงเป้าหมายได้

อภิปรายผลการวิจัย

1. พุทธกระบวนทัศน์ในพระพุทธศาสนา ความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์และหลักปฏิบัติของพระมหาเถระ โดยวิเคราะห์หลักทรงองเพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ข้อมูล เพื่อสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทย โดยศึกษาจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและข้อวัตรปฏิบัติของพระมหาเถระ พบว่า หลักของการปฏิบัติในพระพุทธศาสนามุ่งเน้นในเรื่องของศีล สมาธิ และปัญญา ดังข้อค้นพบที่ว่า ความดีทั้งปวงเกิดขึ้นมาได้เพราะปัญญา ปัญญานำไปสู่สถานชั้นสูงได้ และปัญญานำไปสู่อริยมรรคได้ด้วยปัญญา เป็นไปตามหลักไตรสิกขาที่มุ่งเน้นคุณค่าของชีวิตและเป็นวิถีการปฏิบัติของพระมหาเถระในการฝึกฝนตนเอง เครื่องครัดพระวินัยอยู่กับวิถีตามธรรมชาติสิ่งแวดล้อมสอดคล้องกับงานวิจัยของบรรยวีสต์ ผางคำ และคณะ (2561) พบว่า คำสอนสำหรับดำเนินชีวิตนั้นพระพุทธศาสนามีหลักการที่สำคัญในการเสริมสร้างหรือเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตมนุษย์ให้สมบูรณ์คือ หลักไตรสิกขาซึ่งเป็นหลักการฝึกพัฒนาชีวิต 3 ด้าน ที่สอดคล้องกับองค์ประกอบแห่งการดำเนินชีวิต ของมนุษย์คือด้านความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทั้งทางวัตถุ และทางสังคม ด้านจิตใจและด้านปัญญา จึงเป็นสิ่งที่พระเถระเห็นคุณค่าของธรรมชาติจึงบูรณาการเข้ากับหลักปฏิบัติ หากมองในมิติ ด้านอภิปรัชญา ญาณวิทยา และจริยศาสตร์ ถือว่าเป็นการบูรณาการไปสู่พุทธกระบวนทัศน์เชิงนิเวศวิทยาแนวลึกกับมิติทั้ง 3 ได้อย่างค่อนข้างสมบูรณ์ (โกศล ซ่อผกา, 2542) ซึ่งการศึกษาทั้งหมดพบว่า รากเหง้าของวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ในปัจจุบันนั้น มีศูนย์กลางอยู่ที่กระบวนทัศน์ของมนุษย์ แสดงว่า ความคิดมีผลต่อการกระทำ ซึ่งสอดคล้องกับพุทธพจน์ที่ว่า “ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่สำเร็จด้วยใจ” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/1/23) ดังนั้น ในการพัฒนาและขัดเกลาในการประพฤติปฏิบัติต้องเริ่มต้นที่ความคิดหรือกระบวนทัศน์ วิถีชีวิตของคนไทยส่วนใหญ่ตั้งแต่กำเนิดจนถึงตายเกี่ยวโยงสัมพันธ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับพระพุทธศาสนา แต่เมื่อสังคมโลกเปิดกว้างขึ้นทั้งในด้านสื่อสารมวลชน เศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรม จึงเป็นเหตุผลสำคัญที่นำพาให้สังคมไทยก้าวเข้าไปสู่กระแสแห่งยุคโลกาภิวัตน์ ส่งผลให้สังคมไทยต้องเผชิญกับภาวะวิกฤติในหลาย ๆ ด้าน พระพุทธศาสนา จึงเป็นกระบวนทัศน์ใหม่ที่จะสามารถนำหลักการสำคัญคือไตรสิกขาที่มีอยู่ในพระไตรปิฎกมาประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาในแบบองค์รวม โดยยึดหลักการแห่งโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการ ประกอบด้วย โยนิโส กับ มนสิการ โยนิโส มาจาก โยนิ ซึ่งแปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญาอุบาย วิธี ทาง ที่แปลว่า อุบาย และปถ (ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค, 1/1985) ส่วนมนสิการ แปลว่า การทำในใจ การคิด คำนึงนึกถึง ใส่ใจ พิจารณา และคำที่มีความหมายเหมือนมนสิการ คือ อวัชชชา อาโภค สมันนาหาร ปัจจเวกขณ์ (ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค, 2/1985) เข้าใจโลกและชีวิตทั้งระดับโลกิยะและโลกุตระ เพื่อจะทำให้การแก้ปัญหาเป็นไปอย่างครบวงจร อันจะส่งผลดีกับการแก้ไขปัญหาวิกฤติต่าง ๆ ของสังคมไทยและสามารถพัฒนาต่อไปสู่มรรคผลสูงสุดได้

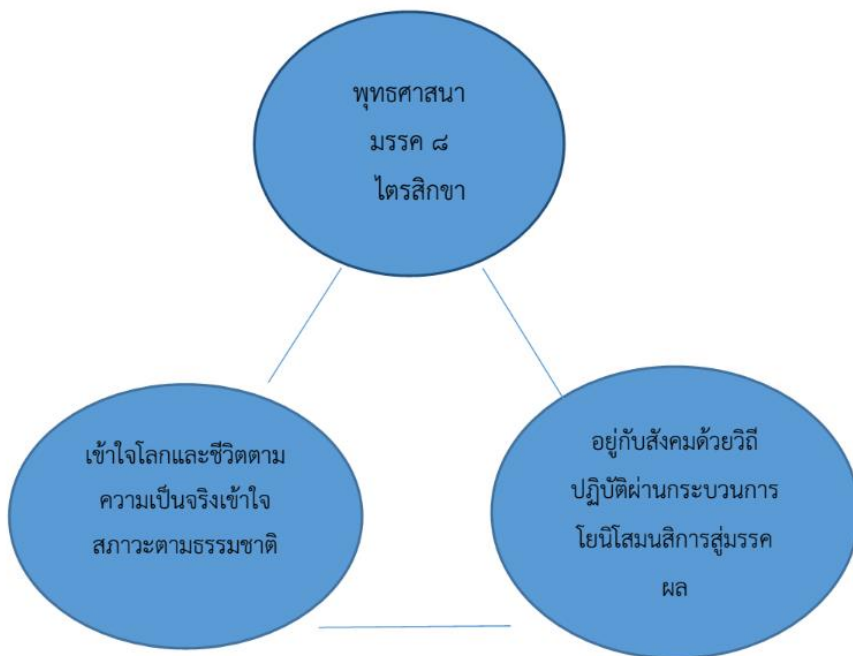
2. ความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนทัศน์กับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระนั้น พบว่า การเข้าใจสภาพธรรมชาติ อยู่กับธรรมชาติ แบบพึ่งพาอาศัยกัน ตามหลักอหิंपัจจยตา สอดคล้องกับงานของพระสุนทรภักดีติคุณ (2559) พบว่า แนวคิดทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงองค์ประกอบใน

การดำเนินชีวิตที่มีองค์รวม 3 ด้าน คือ ไตรสิกขา ประกอบด้วย 1) การพัฒนาด้านความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทั้งด้านกายภาพและทางสังคม เรียกว่า ศีล 2) การพัฒนาด้านจิต ให้เป็นจิตที่ตั้งงาม มีสุข โดยมีเจตจำนงที่เป็นกุศลและมีสภาพเอื้อต่อการใช้ปัญญา เรียกว่า ปัญญา 3) การพัฒนาด้านปัญญา ซึ่งการดำเนินชีวิตทั้ง 3 ด้านต้องมีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันอย่างต่อเนื่อง อันจะนำไปให้เกิดการพัฒนาทั้ง 4 ด้าน คือ กายภาวนา ศีลภาวนา และจิตภาวนา และเมื่อบุคคลปฏิบัติตามหลักภาวนานี้ ย่อมส่งผลให้มีความสุขดีตามมาแบบองค์รวมอย่างแท้จริง จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ อันเป็นกระบวนการที่ตนที่สำคัญที่ต้องศึกษาปฏิบัติและเผยแพร่ ดังที่พระธรรมปิฎก ได้ชี้ให้เห็นว่าเราจะต้องเสริมสร้างวิทยาการที่เป็นแหล่งอารยธรรมในปัจจุบัน ให้คนทั่วโลกได้เรียนรู้ ศึกษาและนำไปสู่การปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง คือ ผูกหัดอบรมกาย วาจา จิตใจ และปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปจนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือพระนิพพาน ถือว่าเป็นกระบวนการที่สำคัญของพระพุทธศาสนา และที่เป็นสิ่งที่ทำให้ชาวพุทธมีความเลื่อมใสในข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุ โดยเฉพาะพระมหาเถระ หรือที่หลายท่านมักเรียกกันว่า พระสุปฏิปันโน ที่ท่านล้วนมีศีลาจารย์วัตรนำเลื่อมใส มีปฏิปทาที่น่ายกย่อง และมีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับทั้งในประเทศไทยและต่างประเทศ

3. พุทธกระบวนการตนกับการสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทย พบว่าในสังคมไทยนั้นองค์กรแห่งสงฆ์ต้องมีการ นำหลักไตรสิกขาในระดับ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญา โดยมีหลักโยนิโสมนสิการ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540) โดยกำหนดโยนิโสมนสิการเป็น 4 ชนิดก่อน (วิทย์ วิทเวทย์ และเสถียรพงษ์, 2533) คือ 1) การคิดถูกวิธี อันได้แก่การคิดถูกต้องตามหลักการ ประกอบด้วยเหตุผล รอบคอบและสร้างสรรค์ 2) การคิดอย่างเป็นระเบียบ คือ คิดและกระทำอย่างเป็นขั้นตอน จัดลำดับได้เหมาะสม 3) การคิดอย่างมีเหตุผล คือสามารถอธิบายเหตุผลให้มีความเชื่อมโยงอย่างถูกต้อง 4) การคิดแบบเร้าต่อกุศล คือคิดในทางสร้างสรรค์สิ่งที่ดีเป็นประโยชน์ต่อตน ต่อสังคม ซึ่งเป็นฐานความคิดที่สำคัญเพราะเป็นการคิดในเชิงคุณค่าและจำเป็นในสหัสวรรษใหม่ เพราะกระบวนการเหล่านี้จะนำไปสู่การคิดและเป็นแนววิถีปฏิบัติให้กับพระสงฆ์ไทยอย่างยั่งยืน

องค์ความรู้ใหม่

จากผลการศึกษาวิจัยได้รับองค์ความรู้ในเรื่องของพุทธกระบวนการตนกับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทยเป็นองค์ความรู้ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าและมีคุณูปการต่อมวลมนุษยชาติเป็นอย่างยิ่ง ที่สืบทอดมาเป็นเวลาหลายพันปี โดยหลักการและวิธีการของพระพุทธศาสนาได้รับการนำมาปฏิบัติผ่านพระมหาเถระในสังคมไทย จากอดีตจวบจนถึงปัจจุบัน ทำให้พุทธบริษัทมีความร่มเย็นเป็นสุขมาโดยตลอด ถึงแม้ว่าจะมีเหตุการณ์ต่างๆ มากกระทบบ้าง แต่ก็ผ่านไปด้วยดี เพราะพื้นฐานในการประพฤติปฏิบัติของสังคมได้รับอทธิพลจากพระพุทธศาสนาที่ยังรากฝังลึกมา จึงถือเป็นองค์ความรู้ที่สำคัญที่สมควรนำมาเป็นแนวทางปฏิบัติให้แพร่หลายต่อไปสามารถสร้างเป็นผังองค์ความรู้ได้ดังนี้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย

ข้อที่ 1 พุทธกระบวนการที่ศรัทธาพุทธศาสนา มีหลักปฏิบัติมุ่งเน้นให้เข้าใจสภาพธรรม ทั้งระดับโลกียะและระดับโลกุตระ ด้วยหลักไตรสิกขา เพื่อเข้าใจสภาวะธรรมอันนำเข้าสู่มรรคผลนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุด

ข้อที่ 2 ความสัมพันธ์ของพุทธกระบวนการที่ศรัทธาพุทธศาสนากับหลักปฏิบัติของพระมหาเถระสอนให้เข้าใจในหลักไตรสิกขาและให้เข้าใจเรื่องธรรมชาติเข้าใจโลกและชีวิตล้วนมีสภาพธรรมเป็นอทิปปัจจยตา และล้วนตกอยู่ในสภาวะธรรมหรือกฎแห่งพระไตรลักษณ์

ข้อที่ 3 การสร้างอัตลักษณ์และวิถีปฏิบัติแห่งพระสงฆ์ไทยในการอยู่ร่วมกับสังคม พระสงฆ์อยู่ร่วมกันในสังคมด้วยหลักปฏิบัติที่ดั่งามสอดคล้องกับวิถีชีวิตของคนในสังคม ทั้งกระบวนการทำพุดคิด อย่างมีโยนิโสมนสิการและยึดแนวทางของพระอริยะในการพัฒนาตน สังคมส่วนรวม เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ สร้างความเชื่อมั่นให้สังคมไทย

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ในการศึกษาพุทธกระบวนการที่ศรัทธากับวิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทย มาทั้งหมดพบว่า มีบางประเด็นที่ผู้ศึกษาหรือผู้สนใจทั่วไปปรวมถึงหน่วยงานหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องนำไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์กับองค์กรและสังคมได้ดังนี้

1. คณะสงฆ์ควรกำหนดนโยบายในการปฏิบัติตามหลักของพระมหาเถระต้นแบบ เพื่อส่งเสริมพระสงฆ์ให้มีการฝึกการปฏิบัติในเชิงรุกมากขึ้น

2. คณะสงฆ์ควรมีนโยบายในการส่งเสริมการให้ความรู้แก่ประชาชนในการปฏิบัติธรรมตามหลักไตรสิกขาอย่างเป็นระบบและชัดเจน

3. คณะสงฆ์ควรมีการสนับสนุนด้านงบประมาณสนับสนุนโครงการต่าง ๆ ในการส่งเสริมให้มีการปฏิบัติธรรมแนวอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้มากขึ้น

ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

ในประเด็นเกี่ยวกับการวิจัยในอนาคตผู้วิจัยเห็นว่ายังมีบางประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการสังเคราะห์วิถีปฏิบัติของพระมหาเถระในสังคมไทยยังต้องศึกษาต่อไป ซึ่งประเด็นที่ผู้วิจัยเห็นว่าจะต้องมีการศึกษากันต่อไปมีดังนี้

1. คณะสงฆ์ควรนำหลักพุทธกระบวนทัศน์วิถีปฏิบัติของพระมหาเถระที่มีความสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตไปประยุกต์ใช้อย่างจริงจัง

2. คณะสงฆ์ควรนำหลักปฏิบัติของไตรสิกขาทางพระพุทธศาสนาไปประยุกต์ใช้กับการส่งเสริมสนับสนุนการดำรงชีวิตของประชาชนตามหลักของไตรสิกขา

3. คณะสงฆ์ควรดำรงตนเป็นแบบอย่างแก่ประชาชนในการดำเนินชีวิตตามวิถีปฏิบัติที่เรียบง่ายกับธรรมชาติเข้าใจโลก เข้าใจธรรม โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานไตรสิกขา

เอกสารอ้างอิง

- โกศล ช่อผกา.(2542). *พุทธกระบวนทัศน์เชิงนิเวศวิทยาแนวโลก*. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาศาสนาเปรียบเทียบ). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหิดล.
- คณะศึกษาศาสตร์. (2535). *อุปถัมภ์*. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- คณาจารย์ มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2528). *คัมภีร์ปกรณ์พิเศษ วิสุทธิมรรค เล่ม 1-2*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- บรรยวีสต์ ผางคำ และคณะ. (2561). *ชุมชนไตรสิกขา : รูปแบบและการเสริมสร้างคุณภาพชีวิตในสังคมผู้สูงอายุจังหวัดอุบลราชธานี*. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: วิทยาเขตอุบลราชธานี.
- พระเสริม ปัญญาสาโร (ยายเนียม). (2556). *ศึกษาหลักวิปัสสนากรรมฐานตามคำสอนของพระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท)*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต). (2540). *พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยายความ*. (พิมพ์ครั้งที่ 8). กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระสุนทรกิตติคุณ. (2559). หลักพุทธธรรมกับการดูแลสุขภาพแบบองค์รวมในผู้สูงอายุ. *วารสารมหาจุฬาราชวิทยาลัย*, 3(1), 11-25.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วิทย์ วิทยเวทย์ และเสถียรพงษ์ วรรณปก. (2533). *พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์อักษร
เจริญทัศน์.